

навику для ефективного агрегування й політичного представництва своїх інтересів, бо довіра й солідарність є виразниками вже не правової обізнаності, а глибинних культурно-світоглядних засад, динаміка яких є значно інерційнішою, ніж соціально-інституційні та політичні настанови. Врешті, саме зростання рівня консолідованості спільноти є головним показником її успішної модернізації, іншими словами, зміна культурних фреймів найкрасномовніше засвідчує ефективність економічних та політичних реформ.

#### *Література:*

1. Rostow W. W. The Stages of Economic Growth // The Economic History Review, New Series, Vol. 12, № 1 (1959), pp. 1-16. – [Electronic Source]. – The access: [http://www.ufjf.br/oliveira\\_junior/files/2009/06/rostow.pdf](http://www.ufjf.br/oliveira_junior/files/2009/06/rostow.pdf)
2. Эйзенштадт Ш. Срывы модернизации / Шмуель Эйзенштадт // Неприкосновенный запас, 2010, № 6 (74). – Электронный ресурс. – [Режим доступа]: <http://magazines.russ.ru/nz/2010/6/e4.html>

УДК 130.2/82-4 - Шевченко

*Холоша Т.О.*

*Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова*

### **ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ТРАГИЧНОГО В ИЛЛЮСТРАЦИЯХ М.МИКЕШИНА ДО ТВОРИВ Т. ШЕВЧЕНКА**

*У статті розповідається про видатного скульптора та живописця, друга Т.Шевченка, ілюстратора його поезій, М. Микешина. Аналізуються рисунки художника та характеризується його графічне відтворення феномену трагічного, зображеного в поезіях Т.Шевченка, що увійшли до «Ілюстрованного «Кобзаря»» Т.Г.Шевченко» 1896 р.*

**Ключові слова:** Шевченко, Микешин, Кобзар, ілюстрації, трагедія, трагічне.

*Холоша Т.А. Интерпретация трагического в иллюстрациях М.Микешина к произведениям Т.Шевченко. В статье рассказывается о выдающемся скульпторе и живописце, друге Т. Шевченко, иллюстраторе его стихов, М.Микешине. Анализируются рисунки художника и характеризуется его графическое воспроизведение феномена трагического, изображенного в стихах Т.Шевченко, вошедших в «Иллюстрированный «Кобзарь»» Т.Г.Шевченко» 1896 г.*

**Ключевые слова:** Шевченко, Микешин, Кобзарь, иллюстрации, трагедія, трагическое.

*Kholosha T. Interpretation of the tragic in M.Mikeshin`s illustrations to T.Shevchenko`s works. The article tells about the outstanding sculptor and painter, friend of T.Shevchenko, illustrator of his poems, M.Mikeshin. The artist's drawings are analyzed, and his graphic reproduction of the tragic phenomenon depicted in T.Shevchenko's poems, which were included in "Taras Shevchenko's Illustrated Kobzar" of 1896, is characterized.*

**Keywords:** Shevchenko, Mikeshin, Kobzar, illustration, tragedy, tragic.

Актуальність проблеми дослідження зумовлена необхідністю розкриття в українській культурі нового бачення різноманітних трагічних явищ у житті суспільства загалом та будь-якої конкретної людини зокрема, а також використання жанрово-категоріальних можливостей феномену трагічного при акцентуації антропоцентричних ідей у творах письменників та митців.

Стан дослідження даної проблематики. В аналізі предмету даної статті звертаємося до класичних досліджень феномену трагедії й трагічного. Головні В. та Йосипенка С. та до філософських і культурологічних досліджень Наумової Н., Федіва Ю., Яцюка В. та ін. Використовуватимемо також джерельну базу сучасних дослідників, що торкаються заданої проблематики.

Мета і методи дослідження. Метою дослідження є комплексний аналіз можливостей змалювання феномену трагічного засобами художнього та образотворчого мистецтва на прикладах творів Т.Шевченка та М.Микешина. Для досягнення поставленої мети використовувались принцип об'єктивності, методи міждисциплінарного підходу, текстологічного аналізу, аналогії, порівняння, синтезу та ін.

Основна частина. 9 (21) лютого виповнилось 185років від дня народження Михайла Йосиповича Микешина (1835 – 1896) – талановитого живописця, графіка і скульптора, автора пам'ятника Б.Хмельницькому на Софіївській площі в м. Києві. На жаль, його ім'я сьогодні дещо призабуте. А коли й згадується, то з іронічним зображенням митця, наближеного до монархічної сім'ї, який створював монументи, що прославляли само державність у Російській імперії. Однак «наш Леонардо», як називали художника сучасники, залишив помітний слід і в українській культурі як скульптор та живописець[4].

Все своє життя Микешин прагнув увічнити образ Тараса Шевченка. Вже в першому своєму проєкті - пам'ятник тисячоліття російської державності в Новгороді – Михайло самовільно, попри височайше затвердженому переліку історичних персонажів, додав Шевченка, натомість виключивши Миколу І. Та помістити фігуру Тараса на монументі скульптору заборонили [4].

Впродовж багатьох років Михайло Йосипович був активним організатором і постійним учасником шевченківських вечорів у Петербурзі. Він виявив ініціативу створення Товариства пам'яті Т.Г.Шевченка, розробив проєкт його статуту і подав на затвердження урядові. Однак товариство не було дозволене [6, с. 200]. У 1890-х рр. разом із Д.Менделєєвим, І.Рєпіним та іншими діячами культури заснував у Петербурзі Товариство ім. Т.Г.Шевченка для допомоги нужденним уродженцям Південної Росії, що навчаються в навчальних закладах С.-Петербурга.

Прагнення популяризації творчості Шевченка та вшанування імені українського поета і художника в Микешина було не випадковим.

Митці познайомилися в 1858 р. після повернення Тараса із заслання в Петербург. Скульптор згадував, що про поета він знав ще до їхнього знайомства, читав Шевченкові твори зі студентських списків. «...в цій безпосередній і простій натурі вперше постав переді мною такий рідкісний і цілісний тип справді народного поета, рівного якому ні до нього, ні після нього й до сьогодні я особисто не знав...», - писав Михайло Йосипович у «Спогадах про Шевченка»[5, с. 339-340]. Їхні стосунки спочатку обмежувались незavidною роллю скульптора як супроводжуючого уже хворого поета на різні вечори.

Поступово стриманість та «удаваний офіційний демократизм» поета розтанув, і між ними зав'язались теплі стосунки. У Щоденнику Тарас згадав про Михайла як про щасливого юнака та поки що щасливого художника. А Микешин зафіксував цілу низку важливих моментів та епізодів із життя поета: про дружбу з англійським актором Айрою Олдріджем, про стосунки з Ликерою Полусмак, портрет якої Михайло врятував від знищення Шевченком після розірвання стосунків. Цей портрет довго зберігався у Микешина та його сина Бориса.

Михайло Йосипович залишив детальний опис квартири-майстерні поета, його свідчення використані для створення Меморіальної майстерні Т.Г.Шевченка в Петербурзькій Академії мистецтв. Шевченко також часто навідував свого приятеля, що жив в Академії. Саме тоді Микешин активно працював над створенням пам'ятника «Тисячоліттю Росії», його майстерня на ливарному дворі була безладно завалена риштованням, канатами, анатомічними скелетами тощо. Місця залишалося хіба що для роялю та столу зі стільцями. Щочетверга вечорами до Микешина приходило поважне товариство найвідоміших істориків та письменників, точилися палкі суперечки про достоїнства та вади того чи іншого діяча-персонажа пам'ятника. «На усіх таких сходинах неодмінно був присутній і Тарас Григорович, а інколи й брав участь у дебатах. При цьому він бував особливо тактовний і стриманий у висловах, хоча часто й дуже помітно хвилювався, навіть не міг спокійно сидіти на місці, а нервово ходив туди й сюди, похмуро поглядаючи з-під густих брів своїми ясними очима», - згадував Михайло. Коли ж втомлена дебатами компанія розходилась, починалися протести Шевченка – «спочатку лаконічні, уривчасті й цинічні, а що далі, то палкіші, стрункіші й запальніші»[5, с. 342].

Цікаво, що саме Шевченко сприяв національному самоусвідомленню Михайла Микешина. Як і більшість виходців зі Смоленщини, скульптор не надавав особливого значення своїй ідентичності. Пізніше він згадував, що поет із особливою теплотою підкреслював білоруське походження юнака, інколи порівнюючи його з оспіваним ним гайдамакою Гонтою. Після знайомства з Шевченком Михайло з гордістю почав називати себе білорусом та вживати фразу «у нас на родине, в Белоруссии»[7].

У «Кобзар» 1860 року вміщений портрет Т.Шевченка, виконаний М.Микешиним. Він також був одним із художників, які малювали поета в труні. «Оригінальну портретну композицію з використанням двох часових планів створив поетів приятель Михайло Микешин, звівши на художньому полі одного аркуша живого і упокоєного Шевченка», - писав про це зображення дослідник Володимир Яцюк[11, с. 101].

У спогадах про поета Михайло згадував, що вони з Шевченком багато «говорили про те, щоб разом видати що-небудь з його віршами та моїми малюнками, але ніяк не могли домовитися про сюжет» [2, с. 343]. Цей задум художник ніколи не полишав, робота над ілюстраціями до творів з «Кобзаря» стала його лебединою піснею.

Двомовний (українською та російською) «Ілюстрированный «Кобзарь» Тараса Шевченка» вийшов у Петербурзі 1896 р. у трьох випусках (вид. П.І.Бабкіна). При чому другий випуск вийшов уже з повідомленням про смерть талановитого ілюстратора, усі рисунки художник виконав переважно в 1895р. Кожен із випусків мав однаковий фронтиспіс, на якому Микешин гротескно зобразив персонажів Шевченкових творів, із чіткою межею між реальним та ірреальним [6, с. 200]. Ілюстрації мають яскраво виражений ностальгійний настрій. До першого випуску ввійшли поезія «Думи мої, думи

мої», поема «Катерина» та 8 ілюстрацій із 2-ма заставками до них, а також портрет Л.Полусмак авторства Шевченка. Одна з ілюстрацій, із зображенням Шевченка за роботою в майстерні, мала коментар про останні дні з поетового життя. Вміщена також передмова Д.Мордовцева. У другому випуску надруковано розповідь видавця П.Бабкіна про Михайла Микешина та репродукції його фотопортретів. Сюди ввійшли літографії до «Утоптала стежечку», «Тарасова ніч», «Перебендя», «Пустка», «Причинна» - всього 10 ілюстрацій та заставка, а також додано роботи Шевченка «Хлопчик-натурник», начерки до «Русалок». В третьому випуску надруковано поему «Наймичка», до якої Микешин створив дві заставки, кінцівку та 11 ілюстрацій. Поєднавши елементи, властиві графіці та живопису Шевченка, використавши його манеру короткого штриха, Микешин створив композиції, у яких втілює традиції української культури та народного мистецтва. Тут ми бачимо й українські архітектурні пейзажі, і традиційні інтер'єри, народні строї, побутові сценки тощо[6, с. 200].

Цікаво відмітити, що в передмові до другого випуску «Иллюстрированного «Кобзаря»», відразу після повідомлення про смерть М.Микешина, видавець П.Бабкіні з прикрістю повідомляв про отримані листи від передплатників, переважно малоросів, які виражали своє незадоволення карикатурним характером ілюстрацій Микешина. Розуміючи бажання шанувальників творчості Шевченка бачити його героїв ідеалізовано зображеними, видавець став на бік ілюстратора, відзначивши його талант живого і спостережливого реаліста. «Справді, рисунки М.Й.Микешина інколи можна дорікнути в поспішності й в недостатньо кропіткій обробці, але їм не можна відмовити ні в життєвій правді, ні в глибині замислу, ні в теплоті почуттів», - стверджувалось у передмові [9]. Випуски «Кобзаря», що вийшли у світ, наочно доводили, що Микешин зумів передати на папері як сцени побутового життя і світу чудесного (уявного, казкового), так і різкі контрасти – красу й потворність, горе і радість, печаль і гумор.

Вдалося Микешину передати й трагічне у Шевченкових поезіях.

Трагічне - естетична категорія, що «характеризує нерозв'язний конфлікт, що виникає в процесі людської діяльності та супроводжується стражданням і непоправною втратою життєвих цінностей» [2, с. 645]. Трагічне тісно пов'язане з літературним жанром трагедії, що виникла в Давній Греції приблизно в VIII ст. до н. е. Давньогрецький філософ Арістотель у своїй «Поетиці» зазначав, що трагедія бере свої початки з «діонісій» - святкових процесій на честь бога вина Діоніса, на яких співали хори і в жертву приносили козла (грецькою мовою козел – *tragos*)[1, с.39]. У трагедії як драматичному творі показано головного героя в обставинах, що призводять до страшної катастрофи або його загибелі, але трагічними вважаються лише ті, через які відбувається очищення героя завдяки стражданням, спричиненими його провинною.

Арістотель надавав важливого значення трагедії, стверджуючи її благотворний вплив на душу людини. І саме трагічне очищення («катарсис») вважав її головною ціллю.

Трагедія як драматичний жанр видозмінювалася відповідно до історичних обставин. З часом зображення трагічного вийшло за межі вузьких жанрових рамок і почало широко використовуватись в епічних та ліричних творах світового письменства, а також в інших видах мистецтва, зокрема і в образотворчому.

Т. Шевченко майстерно використовував композиційну форму та елементи трагедії у своїх творах. Такими є й ті, що ввійшли до «Иллюстрированного «Кобзаря»» 1896 р.:

«Катерина», «Тарасова ніч», «Перебендя», «Пустка» («Рано-вранці новобранці...»), «Причинна», «Наймичка» та ін. Вони зображають ідеальних героїв та ідеальні почуття. В центрі уваги автора – особистість, її почуття, прагнення до свободи, волелюбності, нескореності, внутрішній світ людини та нерозривний зв'язок з природою. Шевченків герой – із незламним характером, трагічним світовідчуттям і пристрасною душею. Поет виступає антропоцентристом, усі його твори пронизує ідея людської свободи та людського вибору [8, с. 222]. І все це відчув і відтворив графічно Михайло Микешин.

У композиції уже згаданого гротескного фронтиспіса, закладено основну сутність трагедії – очищення та відродження. На першому плані – фігура кобзаря, в рисах обличчя якого вгадується Шевченків образ. В його руках – бандура – поетові думи, котрі він передає своїм читачам-слухачам. Біля його ніг, на землі, – грізний скелет, символ смерті, занепаду, знищення, – трагедії, яку необхідно пережити. За плечами кобзаря (як за сховком, надійною опорою) – молода дівчина, а за нею дитина, – задля них необхідно пройти важке моральне випробування духовного очищення. На другому плані – козаки-вершники зі зброєю, сурмами та хоругвами – славне минуле, яке поет радить детально вивчити й проаналізувати, зрозуміти і виправити свої гамартії (трагічні вади), і відродитись у майбутньому, символом якого постає далеко на обрії зображений птах-фенікс.

На літографії, що є ілюстрацією до поезії «Думи мої, думи мої...», бачимо поета в кімнаті-майстерні. Він стоїть біля столу, в одній руці тримаючи перо, а іншою підпирає зажурену похилену голову. За спиною Шевченка – віконна рама у формі хреста, а дещо ліворуч (від глядача) – палітра й гітара, праворуч – кобза й пучечки калини. Вікно, палітра та кобза – нагадують про життєвий вибір Шевченка, дані йому Долею можливості та ним самим обраний хрест. Перед поетом, на столі, – стосик книг. На корінцях позначено томик М.Лермонтова, улюбленого поета Тараса, та Вольтера. Цікаво, що у списку книг художника, зробленого М.Лазаревським після Шевченкової смерті, книг Вольтера не зазначено. Однак вважаємо, що Микешин не випадково нарисував саме його книгу на поетовому столі. Шевченко був знайомий з творами Вольтера (який писав, що Україна завжди прагнула до свободи) і вживав слово «вольтер'янівець», що є синонімом до «вільнодумець», «вільнодумна людина». Саме таким вільнодумцем, не просто поетом, а громадянином, який пережив трагедію власної Голгофи задля вільного слова, й змалював Тараса Шевченка Михайло Микешин.

До поеми «Катерина» графік виконав цілу низку ілюстрацій.

Вже в першій, де змальовано хвальковитого москаля (в обличчі якого чомусь вгадуються риси самого художника) та дівчину, що дивиться на нього водночас із острахом і цікавістю, як засторога зображені огорожа та жорнове колесо – символ соціальної нерівності, що стане перепоною для щастя чорнобривої Катерини.

В традиціях Шевченкового лівобічного освітлення зображуваного простору для підкреслення важливих емоційно-насичених колізій виконано композицію «Молись Богу, та йди собі, – мені легше буде». У центрі, спиною до глядача, – старий батько, постать якого розділяє простір на світлу (добру – ту, що Катериною втрачено) та темну (лиху – невідому для неї) частини. Цей чіткий поділ на два світи підкреслюється тінню за батьковою спиною, масивним сволоком на стелі та віконною рамою у вигляді хреста. По ліву батькову руку, підняту до образів, – сліпучо-білий стіл із хлібом і горнятами та

плачуча над лавою мати – символи втраченого добробуту. За спиною Катерини з немовлям на руках – темний куток, де різким контрастом виступають тріснуті дерев'яні ночви та сокира, що стоять на лаві.

Кульмінаційним усвідомленням трагічної помилки відзначається ілюстрація «Ти не впізнав мене, Йване?...» По центру композиції, верхи на коні, - офіцер. За його спиною – військо (власне, уособлення імперії), вояки якого байдуже спостерігають за трагічною сценою. Перед офіцером – нічим не заповнений простір, очевидно, відображення його бездушності. За спиною дівчини – трухляві пеньки та бур'ян, що, ніби міцна павутина, безжально вхопився за розвіяне довге волосся та одяг дівчини, тягнучи її в свою пастку.

На ілюстрації «Виростай же на сміх людям!» по центру, на простеленій на землі хустині, лежить маля. Над ним (ліворуч від глядача) – постать Катерини, страшна у своєму розпачі. Позаду них, - спина відвернутих вояків. А праворуч, на битому шляху, стоїть старий кобзар, що з осудом дивиться на військо, але повернений до Катерини та немовляти. Ледь помітна постать старця відтворює надію на спокуту та прощення. А наступна ілюстрація, де зображена картина самогубства нещасної дівчини, позначена трагічною урочистістю невідворотнього.

Завершальна до поеми «Катерина» ілюстрація власне відтворює розв'язку трагічного сюжету. По центру – кучерявий хлопчина, перед яким простилається битий шлях, по якому біжать безпритульні (добрі чи злі?) собаки. У руках хлопчини – палиця, до поясу прикріплена ліра – уособлення його долі. Непорушна визначеність цієї долі підкреслюється державним прикордонним стовпом за спиною Івася. На другому плані – старий кобзар, оточений гуртом чоловіків, дівчат і дітей. Старий грає на кобзі, виконуючи свою місію поета-співця – застерігати чорнобривих, аби не кохалися з москалями.

Попередженням страшних помилок, що призводять до трагедій народів-сусідів, постає ілюстрація до «Тарасової ночі». На першому плані – убитий лицар в обладунках, біля якого лежить ще один труп. На другому плані, - козацьке військо, що ховає своїх побратимів. Вся композиція переповнена болем страшних, нікому не потрібних втрат, користь від яких має хіба що чорний крук, що приготувався збирати свою здобич. У «Тарасовій ночі» Микешин ніби передає думку Шевченка, висловлену ним у Передмові до «Гайдамаків»: «Серце болить, а розказувать треба: нехай бачать сини і внуки, що батьки їх помилялись...»[10, с. 116].

Типову для безправного українського селянина-кріпака трагедію втраченого людського життя передає ілюстрація до поезії «Пустка» («Рано-вранці новобранці...»). Біля напівзруйнованої покинутої хати сидить солдат, що повернувся з багаторічної служби. В його руках – рушниця та кашкет, біля ніг – похідний ранець. Він з болем дивиться на зламані двері, заплетені павутиною, та вікно, з якого виглядає страхітлива сова. Шляху до відібраного світу немає:

Не покличе стара мати  
Вечеряти в хату.  
А він колись був кликаний,  
Рушники вже ткались,  
І хустина мережалась,  
Шовком вишивалась:

Думав жити, любитися,  
Весь вік веселитись,  
А довелось, мій голубе,  
Сльозами умитись!

Поезію «Рано-вранці новобранці...» Т.Шевченко написав у казематі, під час слідства над кирило-мефодіївцями у травні 1847 р. М.Микешин тонко відчув і передав особисту трагедію зламаного життя самого поета.

У циклі ілюстрацій до балади «Причинна» Михайло Йосипович вдало відтворив українські народні міфологічні вірування та уявлення. Його персонажі ідеальні, витримані в традиціях романтизму, органічно відтворюють сюжет Шевченкової балади.

До третього випуску «Ілюстрованного «Кобзаря»» 1896 р. ввійшли ілюстрації до поеми «Наймичка». На відміну від Катерини, яка не витримала ударів Долі, Ганна, героїня поеми «Наймичка», прийняла й усвідомила власну гамартію, переживши всі перипетії трагічних випробувань задля спокути перед власним дитям, якого любила понад усе.

Всю складність людського вибору власної долі та відповідальність за долю близьких Мікешину вдалося відтворити вже в першій ілюстрації до «Наймички»: «Ой тумане, тумане, - / Мій латаний талане! / Чому мене не сховаєш / Отут серед лану?...» - головна героїня стоїть серед поля, затягнутого густим туманом, посеред якого лише вона одна з дитям на руках.

У більшості композицій, створених до поеми «Наймичка», Микешин зобразив сільську хату - всі дії відбуваються біля хати або хаті. Власне, хата – це відображення космосу українського селянина, весь його світ уособлює рідна домівка. Свій ідеал людського життя Тарас Шевченко також відтворив біля хати. Його «Селянська родина» (1843) вгадується у микешинських сюжетах «Як діточок двоє, - усуди обоє», «Дивились, молились старі мої...», «Неси ж в хату, а я верхи кинусь за кумами...», «А коло дитини так і пада, ніби мати...», а особливо в ілюстраціях «А що ж? каже, наймись, Насте» та композиції, що відповідає змісту сюжету, де описується повернення хворої Ганни з прощі. Майже в кожній ілюстрації двері хати зображені відчиненими. Тінь у сінях – символ невідомого: або вистражданого спокою, або тих моральних мук, через які ще повинна пройти головна героїня.

Особливо гостро відчув і відтворив художник страждання матері в ілюстрації «Тільки наймичка шептала: Мати...мати...мати!». Ганна зображена в темних сінях між двома дверима, що уособлюють два різних світи, в яких героїні ще або вже немає місця – ні серед поважних дідів за столом під образами, ні на вулиці серед дзвінко співаючих молодих дівчат у вінках. Оця відсутність місця для пропащої підкреслюється навіть змальованими тваринами – загрозливою пащею собаки та презирливо відвернутим котом. Ганнине місце саме у сінях, що уособлюють прохід між двома світами, перейти який зможе лише переживши трагедію і спокутувавши провину – завдяки власній праці (символ – віник під дверима) та молитвою (над одвірками – зображення хрестів).

Кульмінацію й водночас розв'язку трагедії Ганни відтворює остання ілюстрація з присвятою Микешина «Возлюбленной мною памяти о незабвенной личности поэта Украины Тараса Григорьевича Шевченко». На малюнку – осяяна з вікна кімната. На ліжку – стара хвора наймичка, яка широко розплющеними очима, прямо і відкрито

дивиться на дорослого схвильованого сина. Над її головою – святі образи, біля ліжка – столик із погаслою свічкою та порожньою склянкою. А біля ніг – Архангел, німб якого пронизує променями страшну темряву. В одній руці він тримає пісочний годинник, а іншою ніби вказує шлях до іншого світу. Персонажі мовби вкутані легким туманом, що символізує очищення і прощення Ганниної душі, досягнення омріяного нею катарсису.

Висновки. Як бачимо, в рисунках, що виконав М.Микешин до творів Т.Шевченка, художнику вдалося точно і чуттєво відтворити описані поетом трагічні події і явища, що відбувалися з головними героями, ілюструючи тим самим життя українського народу, на захисті прав якого стали обидва митці -антропоцентристи – Тарас Шевченко та Михайло Микешин.

«Иллюстрированный «Кобзарь» Тараса Шевченка» 1896 р. можна вважати окрасою будь-якої книгозбірні, зберігається він також і серед унікальних видань Національного музею Тараса Шевченка в Києві.

Помер Михайло Микешин 31 січня 1896 р. в С.-Петербурзі, похований на Микільському кладовищі Олександро-Невської лаври.

### *Література:*

1. Головня В. История античного театра. – М.: «Искусство», 1972. – 400 с.
2. Йосипенко С. Трагічне / Філософський енциклопедичний словник. Ін-т філософії ім. Г.С. Сковороди НАНУ; ред. Дітель О. А. та ін. – К.:«Абрис», 2002. – С. 645-646.
3. Канашикіна Н. М.О.Микешин. – автор монументальних пам'яток. [Електронний ресурс].<https://cyberleninka.ru/article/n/m-o-mikeshin-avtor-proektov-monumentalnyh-pamyatnikov/viewer>. Назва з екрана.
4. Корнеєнко Н. Михаил Осипович Микешин. [Електронний ресурс]. Інтернет-спільнота «Прославленные земляки».<http://www.rosavl1.ru/history/favorit/mikeshin/biogrl.htm>. Назва з екрана.
5. Микешин М.Й. Спогади про Шевченка/ Спогади про Тараса Шевченка. – К.: «Дніпро», 1998. – 547 с.
6. Наумова Н. Микешин (Мікешин) Михайло Йосипович / Шевченківська енциклопедія у 6 томах: Т. 4: М– Па / НАН України, Ін-т л-ри ім. Т.Г.Шевченка; редкол. М.Жулинський (гол) та ін.– К., 2012. – С. 199 – 200.
7. Никольцев К. Великий скульптор – белорус, восславивший державную Россию. [Електронний ресурс]. Інтернет-спільнота «Друзья-сябры».Режим доступу:<http://друзья-сябры.рф/2017/11/mikeshin/>. Назва з екрана.
8. Федів Ю.О., Мозгова Н.Г. Історія української філософії. – К.:«Україна», 2001. – 510 с.
9. Шевченко Т. Иллюстрированный «Кобзарь». Иллюстрировалъ Микѣшин М.І. Съ малороссийскимъ и русскимъ текстомъ. Вып. I, II, III. Изданіе П.И.Бабкина. – С.-Петербург, 1896. –88с.
10. Шевченко Т. Кобзар. – К.: «Радянська школа», 1986. – 607 с.
11. Яцюк В. Віч-на-віч із Шевченком. Іконографія 1838-1861 років. – К.: Балтія друк, 2004. – 111с.